

Társadalmi szolidaritás és felelősségvállalás a magyar nemzeti képzetrendszerben

Recenzió Zakariás Ildikó *Jóteköny nemzet. Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarok segítésében* című könyvéről (MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram Kiadó, 2018)

Bizonyára a legtöbb olvasó számára egyáltalán nem ismeretlen az a szituáció, amikor jó szándékú adományozók gyakorlatilag „lomtalanításnak” használják a jótekönykodást (erre történik utalás a könyv 185. oldalán is): legyenek ennek okai mindazok a képzetek, amelyek a különböző ideológiákhoz, a centrum-periféria és a modernizációs lejtő diskurzusához társulnak, vagy egyszerűen csak a tüzetesebb utánajárás hiánya, a felszínes empátia. Ennek egyik szemléletes példája nemzeti keretekben a műgonddal összeállított, kisbusznyi magyar nyelvű könyvadomány, ami egy olyan határon túli magyarok lakta településre érkezik, ahol a lakosság 99,5%-a nem tud olvasni magyarul, és beszélni is csak annak fele.

Zakariás Ildikó könyve, a *Jóteköny nemzet* is pont ezt a rendkívül izgalmas, időszerű és a mindennapokban is egyre több embert foglalkoztató témát tárgyalja: a társadalmi szolidaritás és felelősségvállalás, a jótekönyvség és az önkéntesség, az erkölcsi kötelezettségek bonyolult és komplex ügyét. Konkrétan a jót tevés kérdését nemzeti keretekben; annak is az alulról, a civil szféra, a magánszemélyek és informális csoportok oldaláról szerveződő változatát.

A szerző értelmezése szerint a jótekönykodás egy többszereplős viszonyrendszer, amelyben világosan körülhatárolt a célcsoportba tartozók (a jótekönykodásban történő részvételre érdekesek) köre, a segítségnyújtás formája és tartalma. A nemzeti szolidaritás területén gyakorolt jótekönykodás hátterében a nemzeti ideológia mint folyamat áll, vagyis a közös cselekvés és tapasztalat át is írhatja a jótekönyvség előre meghatározott, például a címzettekre és az érdemessegre vonatkozó értelmezési kereteit: ráadásul a címzetteknek a segítség elfogadása mellett lehetőségük van a részvétel elutasítására is. A jótekönyvség mint a különbözőségek és azonosságok közötti interakciók gyakorlati színtere tehát maga is visszahat a nemzeti ideológia értelemtartalmára, átírja, átalakítja „az érdemesesség és kötelek, valamint a kizárások koncepcióit és az adók és kapók közti viszonyokra, hierarchiakra, alá- és fölrendeltségekre vonatkozó elképzeléseket” (Zakariás 2018: 15).

Ennek megfelelően Zakariás Ildikó a nemzeti szolidaritás mikropolitikájának működését megvilágító kérdéseket feszeget könyvében, például az alábbiakat: milyen feltételek mentén kerülhet egy bizonyos egyén vagy csoport a megsegített emberek célcsoportjába; minek a függvénye a segítség elfogadása vagy elutasítása; létrejöhetnek-e konszenzuális helyzetértelmezések a

¹ A szerző etnográfus, kulturális antropológus, a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszékének egyetemi adjunktusa. E-mail: lajosvera@yahoo.co.uk

segítés során, és milyen formában; kik és milyen hatást gyakorolnak a jelentésekre, és mitől függ ezek kialakulása (Zakariás, 2018: 14)? Ebben a keretben tehát fontos lesz annak vizsgálata egyrészt, hogy a nemzetről, nemzeti azonosságról és szolidaritásról alkotott elképzelések miként alakítják a filantropia gyakorlatait, a cselekvők interakcióit, másrészt, hogy ezekben a találkozásokban az azonosság és elkülönböződés milyen képzetei jelennek meg, alakulnak át, és maga a jótékonyág gyakorlata, a cselekvés ezeket hogyan termeli újra, változtatja meg (Zakariás, 2018: 39).

A könyv első két fejezete a téma elméleti kérdéseit tárgyalja, elsőként a jótékonyág, filantropia, önkéntesség és adományozás elméleti megközelítéseiről olvashatunk, majd arról, hogy a nacionalizmuskutatók milyen megállapításokat tesznek a nemzeti szolidaritás működéséről. A második fejezet azt mutatja be, hogy a segítség folyamatában tetten érhető hatalmi dinamikákat és viszonyokat, a segítő–segített pozíciók közötti aszimmetriákat, a különböző elismeréspolitikákat, az empátia, a gondoskodás és az intimitás témakörét milyen elméleti keretekben tárgyalja a vonatkozó szakirodalom. Nagyon izgalmas, ahogy az elméleti háttér kibontásával párhuzamosan válnak egyre konkrétabbá a kutatási kérdések, mindazok a problémák, amelyeket a szerző megérteni és elemezni kíván. A mikroszintű nézőpont megkövetelte annak vizsgálatát is, hogy a segítő imperatívusz milyen ideológiái termelődnek a különböző intézményes keretekben: a magyarországi és kisebbségi magyar politikai és kormányzati mezőben, a történelmi egyházak intézményes és diszkurzív terében, a közoktatásban és a médiában (3. fejezet).

Zakariás Ildikó szociológus, aki kvalitatív kutatás keretében terepmunkát (résztvevő megfigyelést) végzett, és interjúkat készített a nemzeti szolidaritás működésének alulnézeti megközelítéséhez (módszertan – 4. fejezet), továbbá a kiválasztott programok szervezeti dokumentumait elemezte (elsősorban a honlapon található információkat). A jót tevés mikropolitikájának feltérképezését célzó kutatói érdeklődés számára a segítség folyamata a kutatás tárgya, vagyis maguk az interakciók az adó és kapó felek között, és a találkozások aktusában elképzelt, elvárt helyzetek és megélt, átélt tapasztalatok, illetve azok elbeszélése. Ez a perspektíva rákérdez arra is, hogy mi történik az elvárásoknak nem megfelelő tapasztalatokkal, ezek vajon újrajrják-e az ideológiákat és a különböző képzeteket, illetve ez miként valósul meg, miben érhető tetten (Zakariás, 2018: 54). A segítség folyamatának feltárása érdekében a szerző megfigyelte és interjúkkal feltérképezte a jót tevésben részt vevő mindkét szereplő, mind a támogatottak, mind a támogatók oldalát a szemtől szembeni találkozások során – magyarországi és határon túli helyszíneken is.

A kutató a nemzeti ideológiák vezérelte jótékonykodás négy különböző színterét elemzi, ebből három iskolai program keretében valósul meg, egy pedig határon túli gyerekek magyar nyelvű iskoláztatását támogatja (5. fejezet – az egyes programok jellemzőit és a kvalitatív adatokat két táblázat foglalja össze áttekinthető formában [Zakariás, 2018: 118–119]). Az első színtér egy budaörsi és egy magyar többségű kárpátaljai iskolát összekötő testvériskolai program; a második egy budapesti gimnáziumban szervezett, az anyanyelvpolás gondolata köré fonódott táboroztatási program, amelynek keretében kárpátaljai és moldvai csángó gyerekek nyaralnak a Balatonnál; a harmadik pedig egy szentendrei egyházi rend kárpátaljai magyar és cigány gyerekeket célzó, sokarcú karitatív tevékenységét foglalja magában. A nemzeti szolidaritás negyedik példája a moldvai csángó keresztszülőprogram.

A résztvevő megfigyelés nagyszerű lehetőség arra, hogy a kutató maga is megfigyelje a mindennapi élethelyzeteket, a spontán beszédeseményeket, az ezekben részt vevő emberek egyéni perspektíváját a „maga természetes közegében” (vö. Zakariás 2018: 120), a társadalmi gyakorlatokat és az azt értelmező beszédet, a jelentésekért vívott küzdelmet (*negotiation*). A hétköznapiak reflektált és nem tudatosított folyamatai, eseményei is egyaránt megfigyelhetők és a kutatás tárgyává tehetők ezzel a módszerrel. A szerző nemcsak a fent nevezett programokon (táborokban, keresztszülőknek szervezett budapesti eseményeken és moldvai utazásokban) vett részt, és az egyéni narratívákban térképezte fel a jóról és a jót tevésről alkotott elképzeléseket (a kapcsolódó előzetes tudást és annak szerepét a cselekvésben, magát a segítség gyakorlatát és az ennek során keletkező ismereteket, továbbá a kettő viszonyát és egymásra hatását), hanem mindezeknek a civil szervezeti szinten keletkező és megragadható jelentéseit is vizsgálta, illetve azt is, ahogyan az egyéni és a szervezeti szint kölcsönhatásban áll egymással. A jótékonykodás elbeszélésének és a cselekvéseknek, az adás, a segítség és az elfogadás tetteinek együttes tanulmányozása azért is különösen fontos lehet, mert a „szándékok nem feltétlenül öltenek testet” és a „tettek nem feltétlenül szándékoztak” (Zakariás, 2018: 123) ezekben a helyzetekben.

A résztvevő megfigyelés ugyan lehetővé tette a jót tevés gyakorlatában kialakuló cselekvési terek kölcsönös egymásra hatásának és az érzelmi reakcióknak, a személyesség, a gondoskodás intim viszonyainak megfigyelését, ugyanakkor maga a reflexív és munkájához tudatosan viszonyuló kutató számol be arról, hogy „ezekben az interjú helyzetekben az alanyok számára a kérdező folyamatosan potenciális keresztszülő, potenciális turista, potenciális támogató volt, ami a látószöveget, amelyen keresztül betekinteni engedték a támogatott életvilágokba, jelentősen korlátozta” (Zakariás, 2018: 121). Ennek okán felmerülhet a kérdés, vajon a segítség folyamatának tanulmányozásához hozzájárult volna-e és mennyiben az olyan terepmunka, amely a támogatott közösségeket a saját szociokulturális életviláguk hétköznapi keretei között vizsgálja, például megfigyeli a magyarországi utazásokra és táborozásra készülődés időszakát, az ebben a keretben keletkező cselekvéseket és a jót tevés címzettjeként létrehozott jelentéseket a családok és az egyén, illetve a moldvai terep esetében a magyarórák szintjén.

A munka egyik nagy erénye, amellett, hogy témaválasztása nagyon izgalmas, aktuális, és a könyv jelenleg az elsők egyike hazánkban, hogy szemléletesen és meggyőzően mutatja be a segítség folyamatában részt vevő szereplők – támogatók és támogatottak – sokszínűségét, egyéni perspektíváját, személyes mozgásterét és viszonyát a jót tevéshez. Például nagyszerűen kirajzolódik az, hogy a csángó kutatásban sokszor homogénnek tekintett „csángómentők” (a keresztszülők, illetve az egyéb oktatási, egyházi és egészségügyi stb. kérdésekkel foglalkozó támogatók) igenis nagyon sokfélék, személyiségükből és egyéni életpályájukból következően eltérő módon viszonyulnak a nemzeti keretekhez kötődő társadalmi szolidaritás kérdéséhez a képzetek és a gyakorlat szintjén egyaránt. Különösen tanulságosak tehát azok a részek, amelyekben a jót tevés mikropolitikájában megjelenő különböző szereplők személyes hátterével, társadalmi gyakorlataival és értelmező narratíváival, illetve azok változásával ismerkedhetünk meg – legyen szó a támogatókról (6. fejezet) és a támogatottakról (7. fejezet) vagy a két fél közötti, gondoskodással és intimitással telített személyes kapcsolatokról (8. fejezet).

A csángókat támogatók közötti azonosságokat és elkülönböződéseket, függetlenül a közös szervezeti kerettől, jól szemlélteti például Éva és Zsuzsanna esete. Éva nyugdíjas történelemtanár, aki „reflektálatlanul fogyasztja a csángókról szóló etnicizált nemzeti diskurzust” (Zakariás,

2018: 137), és a Magyarországra érkező csángó gyerekeket folkegrotikumként mutatja be a legkülönfélébb helyzetekben – teszem azt azon a misén, ahol a két csángó gyerek keresztszülőjeként is funkcionáló Mátyás-templomi kórus énekel, vagy a cirkuszban. Ugyanakkor a három évtizedig afrikai és ázsiai országokban egészségügyi dolgozóként tevékenykedő, ötvenes évei közepén járó Zsuzsanna a nemzetközi fejlesztés keretei között értelmezi a csángók és a segítség összefüggéseit. Nemcsak csángó gyerekek szervez rendszeresen tábor, hanem egyéb jótékonyági programokban is részt vesz. A csángókra vonatkozó tevékenységét a harmadik világbeli jótékonyági aktivizmusa hatja át: a magyar iskola támogatása egyrészt a magyartanulás terepe, másrészt, és ez is ugyanolyan súllyal esik a latba, az számára egyben általános szocializációs és oktatási funkcióval bír. Zsuzsanna azért vesz részt a csángó mozgalomban, mert céljának érzi a gondoskodást a csángó gyerekekről, és felelősséget érez velük szemben. A gyerekek javát szolgáló anyagi támogatás megszerzése érdekében rendszeresen ki, illetve fel is használja a nemzeti képzeletet, például megismerteti a népviseletbe öltöztetett csángó gyerekeket potenciális adományozókkal „... és ha... kérek pénzt, akkor már van fogalmuk, tudják, hogy kik azok a csángók” (Zakariás, 2018: 145). Mindkét szereplő hagyományos népviseletbe öltözteti a csángó gyerekeket, és népdalokat tartalmazó folkműsort rendez másoknak, de jelentős eltérések figyelhetők meg a cselekvéseket vezérlő célok és a hiányra, az érdemességre vonatkozó értelmezési keretek között.

Az esetelemzések és az egyéni szintű leírások azonban nemcsak a szereplők sokszínűségének az érzékeltetését teszik lehetővé, hanem kifejezetten szemléletesen mutatják be azt, hogy a szerző a kutatási tapasztalatok szintjén mit ért a folyamatként értelmezett nemzeti ideológia alatt, és az empirikus adatok alapján miként mennek végbe a nemzeti narratívák, képzetek és a jótékonyág gyakorlása közötti kölcsönhatások, a kettő miként formálja egymást. Például a támogatók oldalán (6. fejezet) milyen kontextusokban megvalósul személyes találkozások során és egyéni összefüggésekben történik az inadekvátnak érzett másságtapasztalat elfedése, a hiánynarratíva és az érdemesség újraírása a hátrányos helyzet felerősítésével, az autenticitás kihangosításával vagy a nemzeti keretezés újraalkotásával, alternatív ideológia beemelésével (Zakariás, 2018: 167–172). Roppant izgalmas arról példákat olvasni, hogy a jót tevés folyamatában a nemzeti képzetek milyen cselekvéseket hívnak életre, milyeneket tartanak fenn és sorvasztanak el, illetve, hogy a személyes tapasztalatok miként hatnak vissza a találkozási helyzetek értelmezésére, vagyis a társadalmi gyakorlatokban miként termelődik újra az ideológia, milyen képzetrendszer erősítik meg vagy lehetetlenítik el a célcsoport támogatásának fennmaradását.

A segítettek szemszögének (7. fejezet) összetettségét és a támogatottak mozgásterét tárgyaló rész az alábbi kérdéseket feszegeti: 1. hogyan jelennek meg a támogatók ideológiai a címzetek számára a jótékonykodás interakcióiban, illetve ezekre milyen hatalmi és elismerésviszonyok épülnek; 2. a támogatottak milyen alternatív keretbe helyezik a jótékonyági gyakorlatokat (Zakariás, 2018: 182). A segítők oldalán megjelenő elvárásokhoz történő igazodás vagy az azzal szembeni ellenállás (teszem azt a programokban való részvétel megtagadása) nagyon érdekes példája a vendéglátás, ami, a szerző értelmezésében, egy olyan eszköz, amely sikeresen hat az elismerésmegvonás, az érdemesség megkérdőjelezésének ellenében. Egyrészt a helyiekről alkotott, szegénység- és civilizálatlanságelképzeléseket a vendéglátás során át lehet alakítani a tisztelet és elismerés helyzeteibe, másrészt ez lehetővé teszi az aszimmetrikus csereviszony átforgatását.

sát, átértelmezését szimmetrikus kapcsolattá, és végül a közös étkezések során mód van a lokális viszonyokat nem figyelembe vevő, idegen képzetek elfedésére (Zakariás, 2018: 204–205).

A vendéglátás közösségteremtő ereje és a személyes kapcsolatok nagyban hozzájárulnak a gondoskodás és intimitás tereinek kialakításához. A támogatottak és támogatók közötti interakciókat és a személyes kapcsolatokat tárgyaló részben (8. fejezet: Gondoskodás és intimitás a jótékonykodásban) nagyon szépen kibomlanak azok a lehetőségek és eszközök, amelyekkel a felek élni tudnak, tudatosan vagy öntudatlanul is élnek akkor, amikor a nemzeti elképzelésrendszer és a támogatóprogram ideológiája nem biztosít megfelelő keretet az adott találkozási helyzetek, az egymás idegenségét és hasonlóságát felismerő szituációk értelmezéséhez. Ilyen lehet például a román nyelv használata vagy a saját támogatottak egyedi esetként kezelése és elkülönítése a támogatóprogram ideológiájától (a falujában magyart tanuló, majd Jászvásárban középiskolába ment keresztgyermek esete). A személyes találkozások, a családlátogatások és vendégeskedés során a segítők oldalán mindeközben kialakul a jótékonyság jóságának mércéje: vagyis az a vezérelv és egyben a támogatók viselkedését is alakító önreflexív törekvés, hogy miként lehet jól és „tapintatosan” adni és elfogadni, viszonzni a segítettek anyagi és szimbolikus befektetését a vendéglátásba (Zakariás, 2018: 229–230).

Különösen izgalmas az a felvetés, hogy vajon a támogatók oldaláról a helyi életvilág személyes megtapasztalásának köszönhetően a nemzeti keretkezéssel szemben érzett kritikák bekerülnek-e, és amennyiben igen, milyen formában a programok intézményi szintű értelmezései közé és a társadalmi nyilvánosságba. Ugyanakkor feltehetjük a kérdést, hogy jelen esetben nem arról van-e inkább szó, hogy a programok finanszírozásának és így fenntartásának biztosítása megköveteli a nemzeti keretkezést? Ergo annak módosítása egy önmaga létét fenyegető veszélyforrás lenne? Mindebből az is következhet, hogy a nemzeti képzetrendszer mozgósítása valójában elsősorban egy kifelé szóló megélhetési stratégia, és a programot működtetők egy belső szocializációs folyamat során avatják be az újonnan érkezőket a helyi tapasztalatokat és a támogatottak igényeit jobban integráló tudásokba a programokban a jelentésekért folytatott versengés terepén.

A könyvben szemléletesen és következetesen elemzett a segítség folyamata, és a szerző őszintén szembenéz a továbbgondolásra szoruló és újabb kutatásokat igénylő kérdésekkel is. A munkát egyaránt haszonnal forgathatják a társadalmi szolidaritással, a szolidaritás politikájával és az etnicitáskutatással foglalkozók, továbbá az inspirációt jelenthet a segítség egyéb kontextusokban megfigyelhető gyakorlatait vizsgálók számára is.